УДК 81'42
DOI https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.41.1.29

Пасько Г. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри перекладу та іноземних мов
Національної металургійної академії України

УНІВЕРСАЛЬНІ ФРЕЙМОВІ ВИЯВИ КОНЦЕПТІВ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ ЗАГАДКИ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ І ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ

Анотація. Статтю присвячено універсальним фреймовим виявам концептів та концептуальним метафорам у слов'янських (українська, російська) та германських (англійська, німецька) загадках. Доведено, що в загадках висвітлення різних характеристик референта може потребувати кількох корелятів, завдяки чому утворюється діапазон вияву, який може формуватись як різнотипними фреймами, так і різними виявами одного спільного фрейму, що дозволило виокремити певні універсальні для чотирьох мов фреймові моделі.

Так, концепт КРОПИВА метафорично характеризується двома виявами акціонального фрейму, по-перше, як предмет, що діє самостійно (акціональний фрейм ДЕЩО діє відносно реципієнта КРОПИВА викликає подразнення (кусає / пече / жалить) висвітлює ядерну ознаку концепта КРОПИВА на ґрунті тактильного перцептивного каналу), а також як об'єкт дії, коли ізоморфний для української, російської, німецької загадок акціональний фрейм ДЕЩО (базовий концепт) є об'єктом, на який спрямовано дію агенса (КРОПИВА є травою, яку знає сліпа людина).

Концепт ЦУКОР в аналізованих загадках представлено через компаративний фрейм ДЕЩО-референт є як ДЕЩО-корелят, де він порівнюється зі снігом на основі візуального критерію – білого кольору (ЦУКОР Є БІЛИМ, як СНІГ), а також метонімічно – через предметний фрейм ДЕЩО є ТАМ за локативним параметром (ЦУКОР є НА ПОЛІ / НА ЗЕМЛІ).

Водночас встановлено, що КМ ОЧІ є нібито ВІКНА і демонструє динамічну здатність очей відкриватись / закриватись через асоціативне зіставлення з вікнами, а КМ ОЧІ є нібито ДВА БРАТИ і ґрунтується на характеристиці за кількістю та локацією, при цьому однорідна природа очей як соматизмів виражається через родову спорідненість антропоцентрів.

Концепт МІСЯЦЬ входить до КМ МІСЯЦЬ є нібито як ШМАТОК ХЛІБА та КМ МІСЯЦЬ, є нібито як СИР, де схожість мотивована за формою і кольором.

Виявлено, що у КМ ЯЙЦЕ є нібито як КОНТЕЙНЕР, де висвітлюється ознака вихідного концепта за будовою, а КМ ЯЙЦЕ є нібито як РЕЧОВИНА (ЗОЛОТО і СРІБЛО), побудована на основі візуального перцептивного критерію – жовтий колір жовтка асоційовано із золотом, а білувато-прозорий білок – зі сріблом.

Ключові слова: загадка, мовленнєвий жанр, концепт, концептуальна метафора, фрейм.

Постановка проблеми. Дослідженню слов'янських та германських загадок присвячено багато наукових праць і дисертаційних досліджень (Г.В. Насибуліна, Т.А. Панасенко, В.Г. Сибірцева, Н.В. Шестьоркіна, Е.Д. Юсупова, А.І. Мамедова, Н.В. Захарова, О.І. Тимченко, О.О. Селіванова, R. Bauman, E. Köngäs Maranda, J. Weiner), водночас у наукових роботах автора [5; 6; 7; 8; 9] досліджено семантику та прагматику мовленнєвого жанру загадки саме в порівняльному аспекті на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов, що дозволяє говорити про певні універсалії, властиві пареміям у всіх чотирьох досліджуваних мовах. Зокрема доведено, що когнітивна модель загадки як мовленнєвого жанру представлена двома концептами, кожен із яких входить до певного домену, і між якими існує механізм перенесення ключових ознак за аналогією, утворюючи таким чином концептуальну метафору (далі – КМ). Крім метафори, у загадках присутня когнітивна метонімія, завдяки якій відбувається акт референції між концептом-відгадкою та його ознакою, місцем або часом буття, що може бути представлено через предметний, акціональний, посесивний та компаративний базові фрейми, розроблені С.А. Жаботинською [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах семантико-прагматичних досліджень мовленнєвого жанру загадки (МЖЗ) автором було докладно проаналізовано моделі її універсальної концептуально-фреймової презентації в слов'янських та германських мовах, у тому числі через базові фрейми. Проте досі невирішеним залишалось питання функціонального вияву концептів та КМ мовленнєвого жанру загадки у тих випадках, коли перенесення ознак відбувається за наявності двох корелятів.

Мета статті – проаналізувати універсальні фреймові вияви концептів та концептуальні метафори мовленнєвого жанру загадки в слов'янських та германських мовах, що передбачає вирішення наступних **завдань:**

− описати особливості картування між концептами-складниками загадок;

− виокремити універсальні фреймові моделі загадок у слов'янських та германських мовах;

− виокремити універсальні концептуальні метафори мовленнєвого жанру загадки в чотирьох досліджуваних корпусах паремій різноструктурних мов.

Як зазначає З. Ковечез [15], при картуванні двох концептів – складників структурної КМ – можливою постає лише часткова проекція характеристик концепту А на концепт В. Хоча загалом концепти характеризуються за значною кількістю своїх аспектів, лише деякі з них фокусуються, коли домен-джерело проектується на домен-ціль. Таким чином, відбувається метафоричне висвітлення (metaphorical highlighting), тобто метафора фокусується на одному чи кількох аспектах цільового концепту [11, с. 79–80]. Подібне «висвітлення» завжди супроводжується

«приховуванням» (hiding), при цьому ці явища є взаємозумовленими. Так, при «приховуванні» метафора фокусується лише на одному (чи декількох) аспектах багатоаспектного концепту, інші з яких залишаються поза увагою [11, с. 80].

У вітчизняному мовознавстві проблеми метафоричного «висвітлення / приховування» в рамах аналізу для множинних даних розробляє С.А. Жаботинська [2, с. 3]. Висвітлення різних характеристик референта може потребувати кількох корелятів, що становить діапазон метафори [1, с. 4], який може формуватись різнотипними фреймами – фрейм Fa та фрейм Fb (рис. 1) та різними виявами одного спільного фрейму – фрейм Fa та Fa_1 (рис. 2).

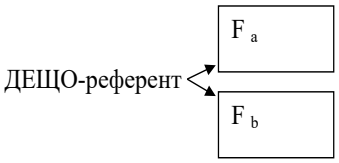

Рис. 1. Діапазон вияву метафори, що формується різнотипними фреймами

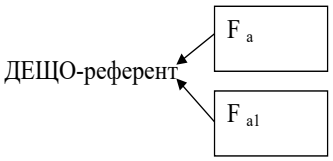

Рис. 2. Діапазон вияву метафори, що формується різними виявами спільного фрейму

Виклад основного матеріалу. У загадках, які досліджуються, діапазональним виявом характеризуються концепти КРОПИВА, ЦУКОР та КМ ОЧІ є нібито ВІКНА / ДВА БРАТИ, МІСЯЦЬ є нібито ШМАТОК ХЛІБА / СИР, ЯЙЦЕ є нібито КОНТЕЙНЕР / РЕЧОВИНА (ЗОЛОТО І СРІБЛО).

Наприклад, концепт КРОПИВА метафорично представлено двома виявами акціонального фрейму (рис. 3):

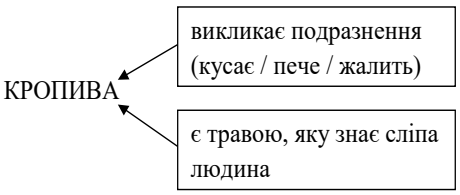

Рис. 3.

1) як предмет, що діє самостійно: акціональний фрейм ДЕЩО діє відносно реципієнта КРОПИВА викликає подразнення (кусає / пече / жалить) висвітлює ядерну ознаку концепта КРОПИВА на ґрунті тактильного перцептивного каналу:

укр. *Зубів не має, а кусає* (Кропива) [13, с. 85]; *Що пече без вогню?* (Кропива) [13, с. 85];

рос. *Не шмель, не пчела, а жалит* (Крапива) [10, с. 38];

англ. *It is not a bee, but stings. What is it?* (A nettle) Не бджола, а жалить. Що це? (Кропива) [12, с. 28];

нім. *Ich möchte wissen, wer das weiß, brennen kann's und ist nicht heiß* (Die Brennessel) Я хочу знати, хто знає, що може пекти, а не гаряче (Кропива) [14, с. 88];

2) як об'єкт дії: зафіксовано ізоморфний для української, російської, німецької загадок акціональний фрейм ДЕЩО (базовий концепт) є об'єктом, на який спрямовано дію агенса КРОПИВА є травою, яку знає сліпа людина:

укр. *Що за трава, що й сліпий знає?* (Кропива) [13, с. 85];

рос. *Какую траву и слепой знает?* (Крапива) [10, с. 38];

нім. *Welcher Pflanze kann auch ein Blinder erkennen?* (Die Brennessel) Яку траву сліпий може впізнати? (Кропива) [14, с. 89].

Концепт ЦУКОР має такий діапазон вияву (рис. 4):

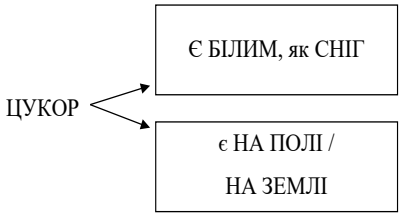

Рис. 4.

1) через компаративний фрейм ДЕЩО-референт є як ДЕЩО-корелят (цукор порівнюється зі снігом на основі візуального критерію – білого кольору) ЦУКОР Є БІЛИМ, як СНІГ:

укр. *Білий, як сніг; зубами мене кусають або на воду пускають* (Цукор) [13, с. 154]; *Біле, як сніг, В честі у всіх, Подобаюсь вам на шкоду зубам* (Цукор) [13, с. 154]; *білий, як сніг, – радуюсь вам, зуби* (Цукор) [13, с. 154];

рос. *Бел – как снег, в чести у всех* (Сахар) [10, с. 84]; *Я бел – как снег, в чести у всех и нравлюсь вам – во вред зубам* (Сахар) [10, с. 84];

англ. *White as snow Sweet to all, But when it gets into the mouth It disappears* (Sugar) Білий, як сніг, всім солодкий, а коли потрапляє до рота, то зникає (Цукор) [12, с. 35];

2) метонімічно через предметний фрейм ДЕЩО є ТАМ за локативним параметром ЦУКОР є НА ПОЛІ / НА ЗЕМЛІ:

укр. *На полі росло, В заводі було, А в рот попало* (Цукор) [13, с. 154];

нім. *Als Pflanze steig' ich aus der Erde, dann formt man mich fast hart wie Stein. Und soll ich dir recht nützlich sein, so machst du, dass ich flüssig werde* (Der Zucker) Як рослина, я піднімаюсь із землі, потім мене формують суворо, як камінь. І я буду корисним тобі, а ти зробиш мене рідким (Цукор) [14, с. 103].

Концепт ОЧІ має дві форми вияву через КМ (рис. 5):

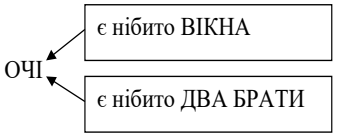

Рис. 5

1) у першому випадку висвітлюється динамічна здатність очей відкриватись / закриватись через асоціативне зіставлення з вікнами, які також мають відповідні властивості ОЧІ є нібито ВІКНА:

укр. *Фіртка без брами, вікна без шибок* (Рот, очі) [13, с. 135];

нім. *Zwei Fenster sind es, die man trägt, ein jedes sich von selbst bewegt* (Die Augen) Два вікна, що їх людина носить, кожне самостійно відкривається (Очі) (24, с. 51); *Zwei kleine*

Fenster, die haben kein Glas, die stehen beisammen wie Blumen in Gras. Zwei kleine Fenster, die zeigen die Welt, die zeigen die Sterne, den Wald und das Feld (Die Augen) Два маленьких вікна без скла стоять разом, як квіти в траві. Два маленьких вікна, що показують світ, показують зірки, ліс і поле (Очі) [14, с. 51];

2) висвітлено характеристику за кількістю та локацією, при цьому однорідна природа очей як соматизмів виражається через родову спорідненість антропоцентрів ОЧІ є нібито ДВА БРАТИ (нім. – дві сестри):

укр. *Два брати через гору живуть і ніколи один до одного в гості не ходять* (Очі) [13, с. 134]; *Два брацця вмісті гледяться, а вмісто не зойдуться* (Очі) [13, с. 134]; *Два брати під їдним дахом, їден другого не бачить* (Очі) [13, с. 134]; *Через межу брат брата не бачить* (Очі) [13, с. 134];

рос. *Брат с братом через дорожку живут, один другого не видят* (Глаза) [10, с. 319]; *Два брата живут рядом, а сойтись не могут* (Глаза) [10, с. 56];

англ. *Two brothers live across a path, But never see each other* (Eyes) Два брати через доріжку живуть, а ніколи один одного не бачать (Очі) [12, с. 18];

нім. *Ich habe zwei Schwestern, die immerfort sehen, doch keine die andre, auch wenn sie sich drehen und dicht beisammenstehen* (Die Augen) Я маю двох сестер, які постійно дивляться, а одна одну не бачать, навіть коли вони рухаються, вони стоять щільно разом (Очі) [14, с. 51].

Діапазон вияву концепту МІСЯЦЬ через КМ є таким (рис. 6):

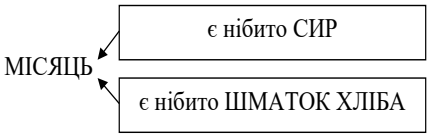

Рис. 6

1) схожість мотивована за формою (напівеліптична форма місяця зіставляється зі скибкою хліба). Як виняток специфічно національний різновид хліба – каравай, калач зустрічається в російськомовних загадках МІСЯЦЬ є нібито як ШМАТОК ХЛІБА:

укр. *Висить хліба окраєць – собака тягнеться, а дістати не може* (Місяць) [13, с. 13]; *У бабиній хатині висить хліба окраїна, Собаки гавкають, не можуть дістати* (Місяць) [13, с. 14]; *Розстелене рядно, на ньому горох і шматок хліба* (Небо, зорі, місяць) [13, с. 12];

рос. *Расстелю дорожку, насыплю горошку, положу хлеба краюшку* (Небо, звезды, месяц) [10, с. 21]; *Постелю рогожку, посею горошку, положу калач, никому не взять* (Небо, звезды, месяц) [10, с. 20]; *Полна печь пирогов, а в середине – каравай* (Небо, звезды, месяц) [10, с. 21]; *Над бабушкиной избушкой висит хлеба краюшка, собаки лают, а достать не могут* (Месяц) [10, с. 21];

нім. *Hoch am schwarzen Himmelszelt kam ein Kanten Brot geschwommen._Hündchen hat ihn angebellt, hat ihn aber nicht bekommen* (Der Mond) Високо на чорному небі хліб пливе. Собаки його не дістали (Місяць) [14, с. 130];

2) виявлені ознаки мотивовані схожістю з круглою формою чашки / ватрушки та білим кольором сиру МІСЯЦЬ є нібито як СИР:

рос. *За новым за двором стоит чашка с творогом* (Месяц) [10, с. 21]; *Как за нашим за двором висит ватрушка с творогом* (Месяц) [10, с. 21];

нім. *Eine Käsescheibe* «голова сиру» *rollt am Hummel und leuchtet, daß Wiesen und Felder schimmern* (Der Mond) [14, с. 130].

Концепт ЯЙЦЕ також має подвійний вияв через КМ (рис. 7):

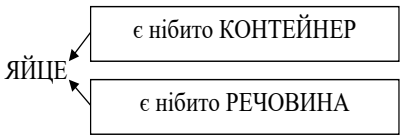

Рис. 7

1) у першому випадку КМ ЯЙЦЕ є нібито як КОНТЕЙНЕР і висвітлює ознаку вихідного концепту за будовою – виявляється закрита форма яйця як ємності. Пор.:

укр. *Повна бочка вина і замочка нема* (Яйце) [13, с. 149]; *Без дірочки, без денця Повна чарочка винця* (Яйце) [14, с. 148]; *Без дна, без накривки повна діжка малапавки* (Яйце) [13, с. 149]; *Діжечка-макотірочка – нема ні деця, ні задірочки* (Яйце) [13, с. 150]; *Глиняний глечик соком налитий, хто розіб'є – повік не збере* (Яйце) [13, с. 150];

рос. *В одной квашне два теста* (Яйцо) [10, с. 328]; *Полна бочка вина – ни клепок, ни дна* (Яйцо) [10, с. 47]; *В одной дежке Две приспешки* (Яйцо) [10, с. 307]; *В одной кадочке два тестица: одно хорошо, а другое – лучше* (Яйцо) [10, с. 84];

англ. *A box without hinges, lock or key, yet golden treasure lies within. What is it?* (An egg) Коробка без петель, замку чи ключа, проте золотий скарб лежить всередині (Яйце) [12];

нім. *Eine winzige Truhe, weißbwie Kalk. Alle wissen, wie man sie öffnen muß, aber niemand weiß, wie man sie schließen kann* (Das Ei) Маленька скриня з білого вапна. Всі знають, як його відкрити, та ніхто не знає, як закрити (Яйце) [14, с. 97]; *Ein Haus ist versteckt, ohne Fenster und Türen, das Kind ist noch drin* (Ei) Дім без вікон та дверей, у ньому є дитина (Яйце) [14];

2) у другому випадку концепт ЯЙЦЕ метафорично характеризується за своїм вмістом на основі візуального перцептивного критерію – жовтий колір жовтка асоційовано із золотом, а білувато-прозорий білок – зі сріблом. ЯЙЦЕ є нібито як РЕЧОВИНА (ЗОЛОТО і СРІБЛО):

укр. *Срібна діжка золотого напою повна; хто поламає – вік не збудує* (Яйце) [13, с. 150];

англ. *It is silver outside and golden inside* (An egg) Воно срібне зовні та золоте всередині (Яйце) [12, с. 35];

нім. *Weiß werf ich es aufs Dach und gelb kommt es wieder herunter. Was ist das?* (Ei) Біле зовні і золоте всередині. Що це? (Яйце) [14].

Висновки. Таким чином, МЖЗ у слов'янських та германських мовах характеризується не лише наявністю універсальних когнітивних концептуально-фреймових структур, а і їхніми універсальними діапазональними виявами в різносистемних мовах, що у подальшому відкриває широкі можливості для вивчення паремійних фондів різноструктурних мов у порівняльному аспекті.

Література:

1. Дейк Т.А. ван. Дискурс как коммуникативное событие // Язык. Познание. Коммуникация. М. : Прогресс, 1989. С. 121–123.

2. Жаботинская С.А. Геометрия смысла: концептуальные модели языка и фрактальные формы [Электронный ресурс]. URL: http://old.kpfu.ru/ss/cogsci04/science/cogsci04/85.doc.
3. Жаботинская С.А. Концепт / домен: матричная и сетевая модели // Культура народов Причерноморья, № 128. Т. 1. 2009. С. 254–259.
4. Жаботинская С.А. Концептуальная метафора: процедура анализа для множественных данных // *Актуальні проблеми менталінгвістики* : збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. Черкаси : Ант, 2011. С. 3–6.
5. Пасько Г. Мовленнєвий жанр загадки: прагматика діалогу (на матеріалі української та німецької мов) // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : Збірник наукових праць. Випуск XII.* Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. С. 77–82.
6. Пасько Г.М. Мовленнєвожанрові вияви загадки в слов'янських германських мовах: семантика і прагматика : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.15. Загальне мовознавство. Донецьк, 2013. 20 с.
7. Пасько Г.М. Деякі універсальні концептуальні метафори мовленнєвого жанру загадки (на матеріалі слов'янських та германських мов) / Г.М. Пасько // *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство* : міжвуз. зб. наук. ст.; гол. ред. В.А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. VII. С. 35–42.
8. Пасько Г.М. Результати аналізу семантико-прагматичних і когнітивних виявів мовленнєвого жанру загадки // *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Випуск 32. Серія: Філологія.* Одеса, 2018. С. 197–199.
9. Пасько Г.М. Фреймові моделі загадок (на матеріалі слов'янських та германських мов) // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство».* Вип. 22. № 11, Т. 24. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016. С. 110–115.
10. Русские народные загадки, пословицы, поговорки [Сост., авт. вступ. ст., комент. и слов Ю.Г. Круглов.]. М. : Просвещение, 1990. 335 с.
11. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. М. : Языки славянских культур, 2007. 248 с.
12. Соловьева Т.А. 300 загадок на английском языке для школьников. М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1963. 48 с.
13. Українські народні загадки / [Упор. М. Шестопал]. К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. 342 с.
14. Heinrich K. Kinder, kommt und ratet: Rätselsammlung für d. Schulhort. 4. Aufl. Berlin : Volk u. Wissen, 1989. 206 S.
15. Kövecses Z. Metaphor: a practical introduction. Oxford University Press, 2002. 285 p.

Pasko H. The universal frame manifestations of the concepts and conceptual metaphors of the speech genre of riddle in Slavonic and Germanic languages

Summary. The paper is devoted to the study of the universal frame manifestations of the concepts and conceptual metaphors on the basis of Slavonic (Ukrainian, Russian) and Germanic (English, German) riddles. It has been proved, that in the riddles highlighting of some referent's characteristics may involve several correlatives which leads to the frame range occurrence formed by the frames of different types as well as by different variations of the same frame. This resulted in distinguishing some universal frames typical for Slavonic and Germanic languages.

For instance, the concept NETTLE is metaphorically characterized by the action frame as an object that acts individually (NETTLE causes irritation), thus demonstrating the nuclear quality of the concept based on the tactile perceptional canal, and as an object of the action when there is the common for all the studied languages frame SOMETHING is an object of the agent's action (NETTLE is a HERB known to blind people).

The concept SUGAR in the riddles under analysis is represented, on the one hand, through the comparative frame SOMETHING-referent is like SOMETHING-correlative, when it is compared with the snow on the basis of the visual criterion – the white colour, and, on the other hand, metonymically, through the object frame SOMETHING is THERE according to the location parameter (SUGAR is ON THE FIELD/ON THE GROUND).

It has also been discovered, that the conceptual metaphor EYES are as if WINDOWS demonstrates the dynamic ability of the eyes to open and to shut through the association with the windows. At the same time, another conceptual metaphor EYES are as if TWO BROTHERS is based on the quality and location. At that, their somatic nature is expressed through the analogy with siblings.

The conceptual metaphors MOON is as if BREAD and MOON is as if CHEESE reveals the analogy in the form and colour. Finally, in the conceptual metaphor EGG is as if CONTAINER the main characteristic is the structure, while the metaphor EGG is as if SUBSTANCE (gold and silver) is based on the visual perceptive characteristic (colour).

Key words: riddle, speech genre, concept, conceptual metaphor, frame.